

Dévay-tanulmányok.

I. BEVEZETÉS.

Célkitűzés.

A Dévay Bíró Mátyásról szóló, maig legrészletesebb, legönállóbb és legtudományosabb monographia¹⁾ szerzőjének azóta sokszorosan megbizonyult, de teljes jelentőségében még manapság sem méltatott tétele az, hogy: „a magyar haza reformatiójának kezdetleges forrását kétségenkívül Luther szellemének hatása indította meg, de a forrás a magyarajkuaknál tüstént melanchthoni irányzatot vett; majd a helveták . . . felé tartott, s mire folyammá nőtt, egyenesen Kálvin szellemét és irányzatát vette fel.“²⁾ Mi az oka annak, hogy ez a tétel, akármennyi részletes bizonyosága került a kimondatása óta lepergett félszázad folyamán, még ma is inkább csak elvont általánosságban lebeg egyháztörténelmi tudásunk fölött, s maig sem lett annak szervesen belétaglalt közkincsévé, magától értetődő, sarkalatos igazságává? Azt hiszem, a legfőbb ok itten az, hogy még mind e mai napig sem valósult meg a Révész Imre nagy pium desideriuma a magyar prot. egyháztörténelmi kutatás terén: „Ne vélje azt senki — mondja ugyanebben a művében³⁾ — hogy a reformatio korabeli tanfogalmakról, hitfelekezeti irányokról, szinezetekről oly könnyű dolog volna alaposan itélni. Könnyű igenis akkor, ha valamelyik egyháztörténelmi vagy dogmatörténelmi tankönyvet vesszük elő, s abból írjuk ki, hogy a Luther véleménye ez, Melanchthoné ez, Kálviné ez stb., s úgy argumentálunk aztán jó hiszemmel. De az ilyen eljárás sohasem biztos; mert a dolog természetéből következik az, hogy minél távolabb vagyunk az eredeti közvetlen forrástól, annál bizonyosabb a tévedés és csalódás. Én tehát közvetlen magokból a külföldi reformátorok Dévay előtti műveiből és az ő saját műveinek kimerítő ösmeretéből, gyökeres vizsgálat után vélem eldönthetőnek az ő műveiben lévő hittani álláspontot; — amit meg is fogok tenni, mihelyest módomban lesz.“ Fájdalom, hogy neki többé nem volt módjában, — az

¹⁾ Révész Imre debreczeni lekipásztor: *Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei*. Pest, Osterlamm 1863.

²⁾ I. m. 58.

³⁾ 57. jz.

utána következő historikus-nemzedékek pedig, alig egy-két nevezetes kivétellel, főképp irodalom-, jog- és kultusztörténeti irányban fejlesztették tovább az ő gazdag örökségét; aminek az elmaradása pótolhatatlan veszteséget jelentett volna egyháztörténelmi tudásunkra nézve, de amivel még korántsem méríthették ki a magyar protestantizmus történetírásának minden feladatát. Protestantizmusunk történetének épen az egyik legértékesebb, — ha nem is a legdúsabb — ere, a magyar protestáns theologiai gondolkodás keletkezésének története, valamint egész további fejlődése még egyáltalában nincsen úgy kiaknázva, ahogyan maga a tárgy természete és egyháztörténelmi képünk teljességének érdeke egyaránt megkövetelné. Annál kevésbbé törekedtünk aztán (egyes elszigetelt, ötletszerű, mélyebb nyomot alig hagyott kísérletektől megválva) annak a rendszeres megállapítására, vajjon magának a kegyességnek, az élő vallásosságnak minémű jellege az, amely a theologiai gondolkodásnak fejlődését mutató iratokon — csakúgy, mint pl. egyházszervezetünk, kultuszunk, építő irodalmunk fejlődésén — átdereng? Jelentkezik-e nálunk a theologiai gondolkodásban valami egyéni önállóság, vagy pedig örökösen csak szolgálilag recitáltuk-e a külföldi prot. theologia kisebb-nagyobb klasszikusait? Ha jelentkezik, mennyiben lehet ebből a magyar prot. vallásos jellemnek egyéni vonásaira következtetni, — ha nem jelentkezik, akkor megint ennek miben rejlik a legmélyebb oka? Mely vallásos motívumok (eszmék, etikai indítások) hatottak a protestantizmus tartalmából minden időben legmélyebbre a magyar nemzet szívéig, melyek mozgatták legerősebben az egyházak élettevékenységét, melyeknek a hatása tetszik meg — noha talán csak közvetve — a nemzeti kultúra más életnyilvánulásaiban is? — A magyar protestantizmus történetírásának mindezek a megoldatlan problémái, teljesítetlen feladatai mint láncszemek fogóznak egymásba; egyiknek a megfejtésébe a többinek az elhagyásával lehetetlenség belekapnunk; valamennyit együtt, rendszeresen fel kell ölelnie az olyan egyháztörténetírásnak, amely a tudományosság minden jellemző vonásával ékeskedni akar és amely egyszersmind azzal a (semmiféle tudományos állásponton nem felejtendő és nem kicsinyelhető) gyakorlati jelentőséggel és haszonnal is tisztában van, amelyet a magyar vallásos jellem mélyebb megértése tekintetében méltán várnak tőle egyházi életünk jelenének szélesebb látókörű munkásai.¹⁾

És e követelménnyel szemben, gondolom, nem lehet

¹⁾ Ezeknek a szempontoknak (tehát nem csupán a formális-philologiaiaknak) kell nézetem szerint érvényesülniök a magyar prot. egyházi irodalom-történet tárgyalásánál is, amelynek a theologiai szakoktatásba külön és kötelező disciplinaként való beillesztése régen érzett hiányt pótol.

azzal a még ma is elég gyakran fõlhallatszó ellenvetéssel takaróznunk, hogy hiszen ép azoknak az iratoknak száma, amelyeknek ez irányú kutatásainkban elsõsorban vehetnõk hasznát, végtelenül szegényes más országok hasonló forrás-készletéhez képest és hogy ennél fogva itt a tulajdonképen helyénvaló és sürgõs feladat mindenekelõtt ennek a készletnek (szerencsésebb és rendszeresebb levél- és könyvtári kutatások útján való) gazdagítása volna. Én azt hiszem, jelenlegi forrásanyagunk szegényességérõl csakis akkor volna jogunk ilyen nagyon is határozott ítéletet mondani, ha már ezt az anyagot a legaprólékosabban átbúvároltuk volna a theologiai fejlõdés, a kegyesség bélyegei szempontjából is — és ennek a búvárlatnak alapján lennénk aztán kénytelenek teljesen negatív, vagy a minimumot alig meghaladó, bizonytalan eredményt megállapítani. Ezt a munkát azonban mindmáig még csak megközelítõ teljességgel sem végeztük el. És így nem annyira a mi elõbb hangoztatott, tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt jogosult követelményünket érheti az elhamarkodás, a meggondolatlanság vádja, mint sokkal inkább a most ismertetett ellenkezõ véleményt illetve kifogást. Perszo, hogy egész sereg ismeretlen, vagy csak sejtett kincs lappang még a hazai és a külföldi könyv- és levéltárak zugaiban; persze, hogy ezeknek napvilágra kerülteért minden fáradsággal, minden áldozattal, minden odaadással tartozunk; persze, hogy az elõkerülendõ (vagy a már elõkerült, de még nyers állapotban leledzõ) anyag addig egyáltalában nem bocsátható tartalmi (theologiai) elemzés alá, amíg az irodalomtörténeti, a philologiai kritika el nem végezte rajta a maga formai munkáját, múlhatatlan elõfeltétel gyanánt; de jelentheti-e ez azt, hogy e nagyon bizonytalan idõre várható esetleges meggazdagodás sült galambjának állhatatos várása közben fölmentve érezzük magunkat minden addig is egészen szépen elvégezhetõ munka alól?

Szerény meggyõzõdéseim szerint ez a reménykedõ tétlenség annál kevésbé s a megszüntetésére irányuló minden rendszeres kísérlet annál inkább jogosult, mennél világosabban kitünik már az eddig megtett szõrványos lépésekbõl, hogy igenis, már a mostani anyagunktól is van mit várni, — van természetesen akkor, ha teljesen komolyan vesszük és egészen következetesen alkalmazzuk a Révész Imre-féle két sarkalatos elvet: „*kimerítõ ismeretét*“ (theologiai tartalom tekintetében is) maguknak hazai forrásainknak és a szigorú „*ad fontes*“ elvet akkor, amikor külföldrõl vett hatásaitak keresve, be akarjuk iktatni õket a protestáns theologiai- és dogmatörténeti fejlõdés egyetemes áramába, ami nélkül a megértésük is, a méltatásuk is, — általában theológiánk történetének valamelyes genetikus tárgyalása — merõ lehetetlenség.

A Révész Imre-féle Dévay-monographia megjelenésének félszázados fordulóján, szerény emlékjel és igazoló bizonyosság gyanánt, ennek a két elvnek következetes alkalmazásával akar rávilágítani e tanulmánysorozat a magyarság első nagy, vérbeli reformátorának s egyúttal a magyar kálvinizmus első merész úttörőjének, Dévay Bíró Mátyásnak a magyar protestáns egyház, kegyesség, theologia történetében elfoglalt helyzetére, kivívott jelentőségére. Feladatom, a tárgy természetéhez képest, önként oszlik három részre: 1. Dévay vallási gondolkodásáról való rendszeres kép alkotása művei részletes átbúvárlása alapján; 2. Dévay theol. irodalmi függésének nyomról-nyomra való kimutatása, forrásainak a lehetőség szerint teljes felkutatása alapján; 3. a két első munka eredményeinek összevetése után pontos megállapítása a Dévay-féle reformatori igehirdetés irányának és jellegének. E három rész azonban szükségképen *előzi* meg, a magam s mások tájékozása szempontjából, egy *negyedik*: amelyik t. i. a Dévay műveinek irodalomtörténetére és theologiai gondolkodásának fejlődésére vonatkozó eddigi kutatások eredményeit összegezi, a legtöbbször pusztán referáló módszerrel s a bírálat eszközához csak ott nyúlva, ahol egyik vagy másik elfogadott álláspont már az eddig napfényre került adatok alapján is ingatagnak vagy ép tarthatatlannak bizonyul. Legelőször tehát ehhez a munkához kell hozzálátnunk.

*

Dévay Bíró Mátyás protestáns theologiai fejlődésének Dévay wittenbergi tartózkodása (1529. decemberétől legfeljebb 1531. elejéig).¹⁾ Az 1529—1531, esztendő k az ifjú német és svájci protestantizmusnak is jelentős, terhes, részben válságos éve: a birodalomban félelmesen kísért a vallási polgárháború réme (1529. speyeri protestatio, 1531. schmalkaldeni szövetség), a kantonszövetségben pedig már csak idő kérdése a fegyveres leszámolás (1531. október Kappel!); magának a protestantizmusnak két, hitvallásilag is consolidálódó iránya (1530, Augsburg) ismételt közeledési kísérletek (1529. marburgi colloquium) ellenére is mind szemmel láthatóbban hidegül el egymástól, egyes messzibblátó, politikus vezéreinek (Hesseni Fülöp, Zwingli) minden nagyszabású tervét meghíúsítva. Ennek a forrongó világnak kellős közepébe kerül bele a férfikorának még talán csak a legelején²⁾ álló

¹⁾ Már Révész I. pontosan megállapította i. m. 12. és 27—28.

²⁾ Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyamhoz, de legyen szabad mégis figyelembe ajánlanom ezúttal, hogy *Werner György* 1538. kora tavaszán még *natalnak* látja — vagy hallja — Dévayt Krakkóban, a *Vietor* könyvnyomtató házában („nova quadam ratione scribere hungarice coeperit, hungaro quodam *juvene* neque indocto, neque inelegante, quem domi suae alit, authore“) *Werner Peregihez*. Közölve *A Tíz parancsoltnak . . . stb.* Szilády Áron-féle facsimile

Dévay, akit ilyesformán már maga a helyzet kényszerít arra, hogy amikor először jut közvetlen érintkezésbe a német reformáció vezető szellemeivel, ne csak az áhítatos befogadásra legyen készen, hanem válogató, bíráló képességét is ugyancsak előszedje. És erre annál inkább meg volt a lehetőség, mennél kevésbé juthatott Dévay bizalmas, közvetlen érintkezésbe magával a minden elfogultságában is lenyűgöző hatású nagy *Lutherrel*,¹⁾ s viszont mennél barátságosabb viszony fejlődött ki, bizonyára már akkor, közte és a hozzá életkor tekintetében is alkalmasint közelébb álló *Melanchthon* között (amit visszamenőleg lehet következtetnünk a későbbi bizodalmas érintkezések egész sor documentumából.) A Melanchthon örökös — sokszor túlságos — közvetítő hajlandósága a leendő magyar reformátor gondolkodásbeli függetlenségének megőrzésére kétségenkívül alkalmasabb légkör volt, mint az intransigens Lutherrel való közvetlen társalkodás.

Irodalmi működésének első nyomai.

Irodalmi működésének első nyoma 1531. tavaszára, budai prédikátorsága idejére esik, amikor is egy híve és jóbarátja kértére, polemikus céllal, nagy hirtelenséggel, „crasse“ ütött össze „quasdam sententias“ „de sanctorum dormitione“²⁾ amelyeket aztán egy másik barátja szedett rendbe („in unum ordinem“) és toldott meg „de uno mediatore Christo, de non invocandis sanctis, deque statu mortuorum post hanc vitam“ szülő részekkel, úgy hogy ilyenformán az egészből „épkéz-láb kis könyv“ („iustus libellus“³⁾) kerekedett.³⁾ — Ugyanekkor tájt, vagy csak kevéssel előbb keletkezhetett amaz *52 reformatori tétele is* (az iratásuk ezeknek sem igen történt előre megfontolt terv szerint: „quas fratribus aliquando meditandas forte communicaveram“⁴⁾, amelyek az előbbi művével együtt rövid idő alatt igen gyorsan szétterjedtek és nagy közkedveltségre tettek szert, úgyhogy támadójak, Szegedi Gergely franciskánus barát szerint még 1535-ben is „*pro Enchiridio circumferuntur*.“⁵⁾ E két mű a legnagyobb valószínűség szerint csak kéziratban forgott közkezen s tekintettel gyakorlati rendeltetésükre, nem lehetetlen, hogy az egyik

kiadásában (134—135.) és *Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából* (III. 240—241.). Ezzel szemben nem tartom okvetetlenül kényszerítőnek Révész I. ama felvételét, hogy a „*serotinus foetus*“ (az 1535-iki *Disputatio* előszavában), másra, mint életkorára nem volna érthető (i. m. 4. l.): vonatkozhatik az a mű elkészültének vagy kiadásának más körülményeire is.

¹⁾ Már csak a német nyelvben való, minden bizonnyal teljes járatlansága miatt is (Exp. Examinis 1. pont.: „ex eorum praedicationibus, cum Germanice nesciam, dixerim me nihil profecisse“): v. ö. Révész i. m. 14—15. l.

²⁾ Előszó a *Disputatio*hoz.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Az *Apologia* Előszava.

⁵⁾ Ap. 98.

vagy a másik, vagy épen mindakettő, *magyar* szövegű volt. Eredeti alakjokban nyomuk veszett, csak a Disp.- ill. az Ap.-ból (a tételeket még valamivel bővebben a Szegedi *Censurae*-jából is) lehet tartalmukat rekonstruálni. Hasonlóképpen nincsen nyoma Dévay ama másik két, 1535 előtt írt „tractatulus“-ának, amelyeknek cáfolatát Szegedi későbbre igéri.¹⁾

Reformatori és theologiai álláspontjának első közvetlen okmányos nyomai 1533 júliusából, bécsi fogsága legvégső napjaiból valók. Julius 15-én az utolsó kihallgatásról fölvetett jegyzőkönyv kíséretében jelenti Dévay inquisitora, Faber János bécsi püspök Ferdinánd királynak a vizsgálat eredményét és sorait ezekkel a szavakkal végzi: „In summa sein Handgeschrift Lutherisch, Zwinglisch, Buczerisch und andere Buecher, so hinder im gefunden, sein ain anzeigeung vyles giffts, so er zu Wittemberg gesogen.“²⁾ E sorokból nyilvánvaló, hogy Dévay (legalábbis kassai prédikátorsága idejében) már úgy a svájci, mint a Butzer-féle közvetítő irány gondolataival *ex fontibus* foglalkozik (ami Fabernek, a volt konstanzi vikáriusnak, Zwingli egykori hívének, majd hatalmas ellenségének kétszeresen szemet szúrhatott). De bizonyos ezzel szemben, hogy még ekkor sem üldözői és ellenei nem látnak benne egyebet *lutheránus* eretneknél³⁾ sem a kihallgatásáról felvett (különben is csak nagyon vázlatos) jegyzőkönyvi pontok nem tanuskodnak a lutheránizmus talajáról való határozott letérésről. E pontokra különben, a tartalmi analysis szempontjából, később térünk rá.⁴⁾

Bécsi, majd budai fogságából (utóbbiból minden valószínűség szerint 1535 január v. február hónapokban)⁵⁾ kiszabadulván, a Szegedi Gergely támadásai ellen kellett fegyverkeznie Nádasdy Tamásnál nyert biztos menedékében. — Dévay ez egyedül ismeretes irodalmi ellenfeléről és műveiről ma

Theol.
álláspont-
jának első
nyomai.

Első művei;
polémia
Szegedivel.

¹⁾ Postea venerunt in manus duo alii eius tractatuli, huic non modo dissimiles, quos, si haec, optime lector, aequi, bonique consulueris, pro tempore, et dei gratia retractabimus.“ Szegedi G. a *Censurae*-ban; id. Révész 39. Lehet, hogy ezeknek egyike vagy másika Dévaynak az az „egészen ösmeretlen műve,“ amelyre Révész I. a Tp. végzavából következtet, („Amit ígertem vala néktek Atyámfiái . . . im megadtam“ 100.) I. m. 125.

²⁾ A jkv. pontokat és a jelentést közölte *Fraknói V. Tört. Tár* 1880 6—10., és az *Egyháztört. Eml.* II. 232—234.

³⁾ V. ö. Révész Kálmán: *Dévay B. M. kétféle fogsága c.* cikkében (Prot. Szemle 1905. 173 skk.) feldolgozott okmányokat az *Egyháztört. Eml.* II. kötetéből.

⁴⁾ Föltétlenül szükséges a Dévay által 3 évvel később papírra vetett följegyzésekkel (Expositio Examinis etc.) való összevetésük, már csak azért is, mert a királyhoz írott levelében Faber maga elismeri, hogy „hat sich doch vyl Inred unnd gegen Red darzwischen aus der geschrift auch sonst zuege-tragen, dass hierjn (t. i. a csatolt jegyzőkönyvben) nit geschriben.“ *T. Tár* 1880. 6. l.

⁵⁾ Révész Kálmán i. cikk, 178.

sem tudunk többet, mint amennyit már Révész Imre összefoglalt¹⁾ — *A szentek aluvásáról* stb. szülő „iustus libellus“ ellen, mely Dévaynak és ama bizonyos barátjának együttes szerzeménye volt, intézte Szegedi *Apologia* című támadását, mely a legnagyobb valószínűség szerint sohasem került sajtó alá s csak a Dévay feleletéből (*Disputatio = Confutatio*) ismerjük. — A másik polémikus irat, mely a Dévay „*Rudimenta salutis*“-át, az 52 tételt támadta, már nyomtatásban is napvilágot látott 1535-ben (Bécs, Syngren), „*Censurae etc.*“ cím alatt, — de lényeges tartalmát Dévay viszonzóválasza (a *De praecipuis art. etc. = Apologia*) is megőrizte.

Dévay e művekre az 1535—36 esztendőkre eső sárvári tartózkodása alatt vág vissza két iratával, Amarra szóló felelete az együttes címlapon: *Disputatio de statu in quo sint beatorum animae post hanc vitam, ante ultimi iudicii diem*, magának a műnek elején: *Confutatio apologiae cuiusdam Gregorii Seghediensis, ordinis s. Francisci, super quadam sententia Matthiae Devay, aeditae per eundem Devay Hungarum* címet visel; a *Censurae* megrostálásának künn „*De praecipuis articulis christianae doctrinae*,” benn „*Apologia quarundam propositionum, summam doctrinae Christianae continentium, contra indoctas censuras, indocti Franciscani, Gregorii Zegedien(sis). Per Matthiam Dévay Hungarum*,” a címe.²⁾ A művek részletes könyvészeti, irodalomtörténeti, s részben tartalmi ismertetése és tárgyalása megtalálható a Révész Imre monographiájában,³⁾ — theologiai elemzésüket a következőkben fogja majd venni a szíves olvasó.

Nürnbergi
útja;
munkái
kiadása.

Részben e művek kinyomatása, részben gyomor- és szembetegségének gyógyíttatása céljából indul el — Nádasdy Tamás hírével — 1536 őszén Németországgá.⁴⁾ Ez év november 10-én már Nürnbergben van, ahol a Szent Sebaldus templom prédikátorához, az akkor még csak 30 éves Dietrich Vidához (Vitus Theodorus) már régebb idő óta fűzte bizalmas levelezés útján fenntartott ismeretség. Ez a Melanchthonnal

¹⁾ I. m. 37—40. A Szegedi-féle *Censurae* (1535) egy példánya megvan a M. Tud. Akadémia könyvtárában is (míg Révész I. a klosterneuburgi kolostor példányán kívül többnek létezéséről nem tud). — Csak elnézésből származhatott, hogy *Szinnyei J.* a „*Magyar írók . . . stb.*“ XIII. kötetének 545—6 lapjain a Dévay ellenfelét *egynek veszi* a kálvinista énekiró Szegedy Gergellyel.

²⁾ Én az eddigiekben s a következőkben *D*(isp), illetve *A*(p) jelzéssel idézem e műveket, a Révész Imre egyvégtében való lapszámozása szerint, az ő szerzette példányból, mely jelenleg Révész Kálmán tulajdona.

³⁾ I. m. 69—99.

⁴⁾ Lásd *A Tízparancsoltnak sat.* facsimile kiadásában közölt levelezéseket, amelyeket az *Egyháztört. Emlékek* III. kötete is közöl, részben helyesebb olvasású szövegekkel.

bensőséges jóbarátságban álló¹⁾ fiatal, irodalmilag és egyházilag egyaránt roppant tevékeny, tapintatos nürnbergi lelkipásztor volt az, akivel Dévay Sárvarott írt két műve kiadásáról már előzetesen levelezett. Nürnbergből Nádasdyhoz írt II. levele (1536, december 1.) értelmében²⁾ e levelezés során véleményeltérés is merült fel közöttük: Dietrich a két kiadásra kész munkának valamelyik részletét, nem tudni mi okból, mellőzni óhajtotta, míg Dévay (aki nyilván csak a művek tartalmával ismertette meg barátját, s nem küldte ki neki magát a teljes kéziratot is) ragaszkodott az egésznek kinyomatásához. Doctrinalis pont lehetett-e s ha igen: melyik a nézeteltérés oka? — azt a Disp. és Ap. tartalmából (úrvacsoráról szó nincs!) nehezen tudnók megállapítani; de körülbelül effélett sejtet az a körülmény, hogy amikor Dietrich egyik Dévayhoz írt levelének tartalma (bizonyos Sárkány Antal indiscretiója folytán) hivatlanok előtt is köztudomású lett,³⁾ akadtak, akik azt kezdték a hazában híresztelni a már akkor nagy híré magyar reformátorról, hogy „nem érti, amit prédikál“ s „alaposabb tanulás“ végett ment ki Baviáriába; s esetleg erre utalhat a Dévay alább idézendő „*quid impietatis*“ kérdése is. Elég az hozzá, hogy a nézeteltérés csak addig tart, amíg Dévay Nürnbergbe nem érkezik s magát a kéziratot nem bocsátja Dietrich Vida bírálata alá. Az egész mű megismerése más véleményre hangolja a kitűnő prédikátort, aki most már, mint Dévay írja „*ex corde et toto affectu vult, ut totus liber videat lucem.*“⁴⁾ (én legalább ezt a gyors véleményváltozást csak így tudom magyarázni, v. ő. még a mindjárt következő sorokkal: „*Nuper quaerebam, quid impietatis invenisset in eo, nihil sane, respondit. charissime Mathia et hoc mihi summopere placet, subjunxit, quod salutem per solum Christum partam* (Sziládynál hibásan „*portam,*“) *ita maxime urget,*“ mely tartalmi megjelölés, mint majd látni fogjuk, úgy a Disp. mint az Ap. több részére vonatkozhatik.)

¹⁾ Hogy Dietrich „a *helvétákhoz hajló*“ is lett volna, mint Révész Imre állítja (i. m. 43. jz.), annak nyomát Th. Kolde által forrásszerű pontossággal írt életrajzában (P. R. E. (3) IV. 653 skk.) nem találok.

²⁾ A *Tízparancsolatnak stb.* 129–130. A hibás olvasások kijavítandók az Egyháztört. Emlékek III. kötetének 109–110. lapján közölt jobb lectio után: „*non vellicat (Szil. vellitat) controversiam quam prius non admittebat*“ és „*e Vienna aliquot litteras dederant (Szil. dederam) ad me Antonio Sarkan.*“ A mi értelmezésünk kitűnik a fent mondottakból.

³⁾ „*. . . unas ex illis (t. i. literas) Sarkan resignavit, in quibus tractabatur nostra controversia, nec restituit . . . intellexi, quod hoc sparsere me ignorasse ea quae praedicavi et propter hanc causam veni in Baviariam, ut discerem certiora . . .*“ Id. lev.

⁴⁾ Id. lev.

Ilyképen el lévén határozva a „totus liber“ kiadása, hol nyomatja ki már most azt Dévay?

Szilády Áron, a maga közölte és feldolgozta levelezések alapján¹⁾ megdöntöttek véli Révész Imre ama megállapítását, hogy Dévay három-egy latin könyve *Baselben* nyomtatott²⁾ Vélekedését a levelek következő helyeire alapítja: „Liber meus brevis prodibit“ (II.) „placet fratribus, ut editio libri ne innotescat multis, donec exemplaria deferuntur . . .“ (II.) „De meo libro scripsi in superioribus litteris, qui prodibit brevis, si esset qui calcographo numeraret.“ (III.) Ám nekem úgy tetszik, e három hely mindenikében nyilván még csak a könyv megjelenésének *várásáról és ígéréséről* van szó; de egyik sem beszél határozottan arról, hogy *már megjelent, vagy bár sajtó alatt volna* (hiszen még a fizetség dolgában sem tudott dűldre jutni a nyomtatóval, mint a harmadik idézetből kitetszik.³⁾ Azután az is meggondolandó, hogy hiszen 1536 decemberében, amikor az idézett két nyilatkozat íródik (Nádasdyhoz), a jelenleg kezünk között lévő latin könyvnek még csak *első két részét* szándékozik Dévay sajtó alá bocsátani; a harmadik rész, a Faber-féle inquisitio emlékezetből való leírása⁴⁾ ekkor még — mint Dietrichnek az Exp. elé írt ajánló előbeszédéből (kelte 1537. június 1.) félreérthetetlenül kitűnik — kéziratban, de nem sajtó alá szánva ott volt a Dietrich birtokában, akinek kértére Dévay leírta volt; és csak amikor *mástól* hallja, hogy a közben (bizonyára 1536 karácsonyán) Wittenbergbe utazott Dévay a maga két munkáját — amelyeknek nürnbergi kiadása tehát, nagyon valószínűleg pénzügyi nehézségek miatt, nem sikerült — ki szándékozik nyomtatni, akkor kéri őt és bírja rá egy kis rábeszéléssel, hogy a kiadandó két irathoz harmadikul ezt is csatolja.⁵⁾ — Én, megvallom, sokkal kevesebb nehézséget látok a kiadás történetének illetően felfogásában, mint amennyivel a Szilády hozzávetése jár (aki a Dietrich ajánló

¹⁾ A Tp. stb. 127—142.

²⁾ Révész I. i. m. 70—71.

³⁾ Brandenburgi György örgróftól akkor kapott 20 rhénusi forintokat, (nem tudjuk, e célra-e), amikor már el volt határozva Wittenbergbe indulása. (IV. lev. A Tp. 132 és Et. Eml. III. 113 sk.)

⁴⁾ A közös címlapon: *Expositio Examinis quomodo a Fabro in carcere sit examinatus*; — bent, a mű elején: *Articuli in quibus Matthias Dévay Ungarus Viennae a Reverendo Patre Joanne Fabro Constantiensi damnatus est, non eo prorsus ordine quo examinatus est, sed quem memoriae beneficio tenere potuit, conscripti.* — Én Exp. jelzéssel idézem.

⁵⁾ Az Exp. előszava, V. Th. Bácsi Ferenchez: „ab alio admonitus sum aedicturum eum quaedam sua scripta ad fratres quos in Hungaria habet, contra quorundam sycophantarum impias calumnias confirmandos. Gaudebam occasione, ac denuo hominem interpellabam ut examen illud adderet, quod apud me scriptum reliquerat . . . gratificatus est et ζητήματα ista infu-
lati Doctoris reliquis libellis curavit addi.“

szavának a könyv állítólagos nürnbergi [1536 decemberi] megjelenésével ellenkező adatait csak a Dévay kívánta titoktartás közbejátszásával próbálja megértetni, kissé nagyon is mesterkéltné, homályos módon). A dolog sokkal egyszerűbb, természetesebb így: Dévay Nürnbergben létekor erősen számított rá, hogy ott kinyomatja két művét; mikor december végéig sem tud szegeleltre jutni a nyomtatóval, kéziratostúl Wittenbergbe megyen, hová „ad communes praeceptores ac patres“¹⁾ és az ott nagy számmal lévő magyarok megláthatására²⁾ különben is készült. Itt kerülhetett aztán valami jobb alkalmá a nyomtatás tervének megvalósítására s erről értesült közvetett úton Dietrich is, aki most aztán sietett a kiadónak az Exp.-val való kiegészítésére is rávenni barátját. A nyomtatást azonban Dévay minden valószínűség szerint *Baselben* eszközölte (talán Catandernél), ahol 1537 május végétől október elejéig, mialatt róla Wittenbergben semmi nyom nincs, *személyesen* is megfordulhatott³⁾. Ha a kész mű példányainak a hazába, rendeltetési helyökre érkezükig meg is kellett őrizni a készültéről való titoktartást (a Dévay otthoni híveinek kértére, nehogy a példányokat gonosz kéz tartóztassa föl útjukban⁴⁾), ebből még nehezen következik az, hogy a már kész mű egyik ajánlószavában is el kell vala lepleznie az idegen ajánlónak a való tényállást. Ennek az elleplezésnek különben is nem sokkal egyszerűbb s amellett egyeneslelkű paphoz illőbb módja lett volna, ha egyszerűen — hallgat az egész dologról, s elengedi magának azt a kedélyes kis historizálást, ami nélkül, tartalmi tekintetben, amúgy sem volna sokkal csonkább ez az egész ajánlóbeszéd? — És aztán még egyet, — talán a legnyomósabbat. Révész I. gondos könyvészeti vizsgálatok (betűk, papiros, vízjegy összehasonlítása) alapján határozta meg a Dévay latin könyvének nyomtatási helyéül „meglehető biztossággal“ Baselt⁵⁾, — Szilády ezzel szemben mindössze csak sejtí, egyetlen vékony s ingatag adat alapján sejtí, hogy Dévay nürnbergi kiadója, nyomtatója ama barátjaként említett *Otto* lehetett,⁶⁾ akiről *felteszi*, hogy azonos *Otto János* azidőbeli nürnbergi „Tonkünstler“-rel, — egyébiránt kifejezvé az a maig teljesületlen óhaját, hogy „Dévay latin könyvének papírját,

¹⁾ Dietrich id. ajánlása.

²⁾ II. levele Nádasdyhoz A Tp. 130.

³⁾ Révész I. i. m. 43—45. Ide utal a Révész I. idézte eléggé megbízható (közelmű) Sculteti Severin-féle adat is („quam hauserat apud Helvetos ad quos profectus fuerat“ — Hypomnema etc.) id. R. i. m. 45. és 56. jz.

⁴⁾ II. lev. 130. „placet fratribus, ut editio libri ne innotescat multis, donec exemplaria deferuntur, ne a correis (Et. Eml. corvis) malis impediantur, quare et Magnificentia Vestra ne cuilibet dicat.“

⁵⁾ Révész I. i. m. 70—71.

⁶⁾ III. levele A Tp. 131—132. — V. ö. u. o. 118 l.

betűit tehát általában nürnbergi sajtótermékekkel s különösen Grapheus és a Koberger-féle nyomda örököse, Petreius ezidőbeli kiadványaival kellene összehasonlítani.¹⁾ — Nos, amíg ez az összehasonlítás meg nem történik s míg vagy belőle, vagy más okokból positivebb erősségeket nem meríthetünk a nürnbergi nyomtatás felől: mindaddig, azt hiszem, biztosabb talajon járunk, ha a Révész I. súlyosabb érvekkel támogatott újmutatásai alapján Baselben kereskedünk a Disp. — Ap. — Exp. nyomtatási helye után.²⁾

Az Ortho-
graphia és
a Kate-
chismus
nyomatása.

Nürnbergi tartózkodása alatt egyébiránt a Dietrich barátságán kívül még a hitvalló bátorságú, erős lutheránus *Brandenburgi György* őrgróf érdeklődését és segítő jóindulatát volt alkalma tapasztalnia (a személyes érintkezés útján is,³⁾ — bővebbet azonban itteni érintkezéseiről s ezeknek a theologiai gondolkodására tett esetleges hatásáról mindeddig nem tudunk. — És hasonlóképen nem tudni, hogy ezután következő wittenbergi (s talán baseli) tartózkodása alatt az őt különösen nagyrabecsülő, többféle figyelemnyilvánítással kitüntetett Melanchthonon⁴⁾ kívül kikkel érintkezett bizalmasabban s ezek az érintkezések irányították-e, és mennyiben, theologilag? Nem kicsinylendő körülmény ellenben az, hogy a Kálvin Institutiójának első kiadása éppen az 1536-iki esztendőre és éppen Basel városába esik — s így Dévaynak, a baseli út nagy valószínűségét tekintve, könnyű alkalma nyílhatott arra, hogy a reformáció új irányú fejlődésének e forrásából azon frissében merítsen.

Az 1537. esztendő őszére visszatért Wittenbergbe⁵⁾, de azontúl megint nem találkozunk vele egészen a következő év tavaszáig: ekkor tartózkodik Krakóban, Vietor Jeromos könyvnyomtató vendégszerető házánál⁶⁾ Az esztendő kora tavaszára Vietor már elkészült a Katechismus nyomásával⁷⁾ (Szilády Áronnak részben Szabó Károlyra támaszkodó, teljesen elfogadható megállapítása alapján) s ugyanez időtájra tehető legnagyobb valószínűséggel az *Orthographia Hungarica*

¹⁾ U. o. 118. 1.

²⁾ A Disp. — Ap. — Exp. német fordításban megtalálható *L. Rabus: Historien der heiligen auserwählten Gottes Zeugen, Bekennern und Martyrern zu diesen unsern letzten Zeiten.* Strassburg. Az 1. kiad. VI. és a 2. kiad. II. kötetében. (1556 és 1572.)

³⁾ U. o. II. és IV. lev. — Et. Eml. III. 109. és 113.

⁴⁾ L. Melanchthonnak idevonatkozó levelezését Révész I. i. m. 43—46. A Corpus Reformatorum III. 336—418. nyomán.

⁵⁾ Révész I. i. m. 45—46.

⁶⁾ L. Werner Gy. levelét Peregi A.-hoz. A Tp. 134. Et. Eml. III. 138—139.

⁷⁾ *At tiz parantsolatnac, ah hit agazatinac, am mi at'a'ncnac, aes ah hit petsaetinec roviden valo mag'arazatt'a.* Van belőle az Erdélyi Múzeum könyvtárában egy teljes és a M. T. Akadémiájában egy csonka példány. Akadémiai facsimile — kiadása — Szilády Á. jegyzeteivel — Budapest 1897. — A következőkben K(atechismus) jelzéssel.

ma ismeretlen első kiadásának szintén Krakóban, Vietornál való megjelente is.¹⁾ — E tervek szerencsés megvalósulása után jött haza: 1538 májusában és júniusában Ujvárról irogat Nádasdy Tamásnak, — azontúl, jó darab ideig, megint nyoma vész.

Csak 1540 júliusában bukkan fel újra, most adván az első (még nem egészen világos) jelét a Luther-féle úrvacsora-tantól való eltérésének. (A theologiai elemzés dolga lesz rámutatni, hogy a K-ból erre föltétlenül még nem következethetünk.) Ekkor írja meg ugyanis Stöckel Lénárt Révay Ferencnek²⁾ — Dévay saját, hozzáfrott sorait is szószertint idézván, — miért kellett a reformátornak elhagyni a kemény lutheránus Perényi Péter udvarát (ahol bizonyára prédikatori minőségben töltötte már valószínűleg az előző 1539. esztendő is.³⁾ Dévay maga — Stöckel számára — így foglalja össze a közte és hatalmas pártfogója közt fölmerült nézeteltérés (controversia) summáját: „*Panis circumlatus aut in cancellos inclusus, sacramentum non est. Ille pro sacramento habet, conditiones ad integritatem sacramenti pertinentes non admittit.*“ Magam ez idézet értelmezésében nem vagyok hajlandó követni sem Fraknóit, aki szerint⁴⁾ „*Perényi . . . a katolikus álláspontot védelmezte,*“ sem Sziládyt, akinek idevonatkozó szavaiból úgy veszem ki⁵⁾, mintha szerinte a K-t író (1537–38-iki) Dévaynak és a Perényivel 1540-ben összetűző Dévaynak álláspontja teljesen azonos volna az úrvacsora kérdésében. Mert egyfelől bizonyos az, hogy Perényi a kath. tant sem az úrvacsora, sem más egyéb tekintetében nem vallhatta már 1540-ben⁶⁾, — másfelől

Dévay a
„sacra-
mentarius“.

¹⁾ Révész I. (i. m. 99–109) és Szilády A. (A Tp. 116 v. ö. R. M. Költők T. II. 489–491 és Irod. tört. Közl. III. évf. 89 sk.) vizsgálatainak összevetéséből nyilvánvaló, hogy az Orthographia I. kiadása 1538-nál később nem jelenhetett meg, — de ugyanezért *nem* jelenhetett meg *Ujszigeten* sem. Az egyedül ismeretes 1549-iki kiadás viszont *krakkói* Vietor-féle termék (közölte facsimilében a M. Könyvszemle 1908. ápr.–jun száma, *Dr. Melich János* részletes tanulmányával, mely azonban — Révész I. nyomán, helytelenül — már újszigeti sajtóterméknek tudja az első kiadást). Minden valószínűség arra vall, hogy Dévay a gyermekek vallásos nevelésére szánt Orthographiát és a felnőttebbek épületére való Katechismust folytatólagosan írta meg (*ugyanegy* *terv* két egymásból folyó részletének megvalósításaként) és rövid időközvel, egymásután adta ki. A helyesírás és — sok helyt — a tartalom rokonsága egyaránt erre vall.

²⁾ Köz. *Fraknói V.*: Révai F. fiainak iskoláztatása Pest 1873. 56. és *Et. Eml.* III. 466–467.

³⁾ V. ö. *Révész I.* i. m. 63 l. és *Szilády Á.* Dévay életrajza RMKTára II. 429 l.

⁴⁾ Tört. Tár. 1880. 3.

⁵⁾ A Tp. 126.

⁶⁾ 1540 július közepén már alkudozik Ferdinánddal: „*ne a religione sua unquam prohibeatur, quandoquidem verum et bonum se christianum profiteatur et scientem fidem christianam per Christum iuxta evangelium.*“ *Et. Eml.* III. 465. v. ö. már *Révész I.* i. m. 63.

pedig bajos elképzelni, hogy ha Perényi már a K. úrvacsorai tanításában kifejezett antilutheránizmust lát vala, mégis befogadja annak szerzőjét az udvarába s csak később jusson eszébe az eltérések feszegetése.¹⁾ A dolog, nézetem szerint, a gyér adatok világánál inkább ilyesformán fest: Dévay 1537–40 között az úrvacsora-tan tekintetében mindinkább a svájci irányba terelődik, aminek következménye, hogy a szigorú lutheránus tanban — tehát a Perényi felfogásában is — hajlandó a katholicizmusba való visszaesést látni. Így tünteti föl a dolgot Stöckel előtt is, azonban nagyon egyoldalú élességgel emelve ki a Perényi álláspontjának katholicizáló elemeit (p. *circumlatus* aut in *cancellos inclusus sacramentum est*) s ezzel szemben a maga felfogását olybá tüntetve föl, mintha ő tisztán csak a katholicus szempont ellen, az „*integritas sacramenti*“ (t. i. bizonyára abban az egyetemes prot. értelemben, hogy *ige nélkül nincs sacramentum*) érdekében emelte volna föl tiltakozó szavát, amely tény magában véve még semmi megbotránkozni valót nem foglal magában s látjuk is, hogy Stöckel minden különösebb kommentár (Dévaynak sacramentarismussal való gyanúsítása) nélkül adja elő Révaynak a „*discessio*“ okát. A lutheránus meggyőződéséhez keményen ragaszkodó, de finomabb theologiai distinctiókra bajosan képes katona és politikus Perényi Péter alighanem el is ejthetett a vita hevében egyes katholicus izű nyilatkozatokat, amelyek aztán Dévayt annál inkább megerősíthették annak a belátásában, hogy a lutheri úrvacsoratan a sacramentum „*integritas*“-ának nagy érdekét kellőképen nem biztosító félálláspont. Viszont azonban — bizonyára legnagyobb mesterét, Melanchthont véve például — a lehetőségig kerülni akarta a szakítást s talán innen magyarázható meg a legkönnyebben Stöckelhez írott sorainak az a (tapintatos) egyoldalúsága, mellyel Perényivel való összekülönbözését okolja meg s amely az egész idézetben bizonyos szűkszavú homályosságot teremt.

Perényi Péter után Serédi Gáspár felsőmagyarországi főkapitány oltalma alatt lett Szikszón (Abauj vm.) iskolamester;²⁾ itt már bizonyára határozottan svájci értelemben tanít az úrvacsoráról, kétségtelenül pátrónusa jóváhagyásával (mert hiszen Serédi bajosan ad vala néki menedéket és állást a saját birtokán, ha ő maga még a lutheránizmusához húz)

¹⁾ Serédi Gáspár levele Nádasdy Tamáshoz (A Tp. 138–139 és Et. E. III. k. 232–233.) valószínűvé teszi, hogy Perényi — a Serédi jóvoltából — már 1538 kora tavaszán megismerkedett a K.-sal. A Szilády idézte hely (melyet ő a Stöckelhez írott summával állít párhuzamba): „*nem változat szerént, de hitemnek bizonyossá tétele szerént*“ stb. (K 106.) szerintem világosan a *kath. transsubstantiatio-tan ellen való polemia*, amelyben Perényinek a legkisebb oka sem lehetett megbotránkozni.

²⁾ Stöckel id. lev. Et. Eml. 466–67.

s amellet a Révay Ferenc anyagi támogatását is élvezve.¹⁾ De itt is alig egy évig tart a nyugalma. 1541 végén már Wittenbergben akadunk rá, ahová ez alkalommal nem jószántából ment ki: püspöki és királyi üldözés zavarta ki szikszói munkásságából s kergette számkivetésbe.²⁾ Még 1542 április 8-án is Wittenbergből írt panaszos levelet Révay Ferencnek a bujdosás keserű kenyerét evő nagy ember³⁾ aki, ha Luther előtt nem is,⁴⁾ szíves házigazdája, Melanchthon előtt bizonyosan föltárta a theol. gondolkodásában lassanként végbement nagy változást. Ki tudja, mi készítette aztán, hogy megint csak hazanézzon? Elég az hozzá, hogy 1543 közepe előtt már ismét itthon van s Miskolczon prédikátorkodnék, ha volna maradása a barátok mesterkedésétől, akik miatt az év közepén megint csak földönfutó. Már a következő év elején Stöckel sem tud a dolgairól bizonyosat („audio eum Coronam usque concessisse“)⁵⁾ de a D. akkori álláspontját körvonalozó szavaiból („Matthias videtur *mediam quandam sententiam* tueri, quanquam humanis coniecturis magis, quam scripturis nititur, ut illi fecerunt, qui antea hanc causam tractarunt“) eléggé világosan kivehető, hogy ez a „*media sententia*“ valamely a Luther és a Zwingli tanításai között álló, de lutheránus felfogás szerint a *Zwingliéhez közelébb hajló* („*humanis coniecturis magis nititur*“, írja a hű lutheránus Stöckel) felfogása lehetett az úrvacsora dogmatikumának, — nagyot tévedünk-e, ha azt hisszük, a Butzer, vagy ép egyenesen a Kálvin-féle? Hogy ezt a *media sententiát* a Drágfy Gáspár jószágain⁶⁾ szabadon hirdethette, bizonyos: hiszen az 1545-iki (I.) erdődi zsinat ennek a főúrnak auspiciumai alatt épen nem szigorúan lutheri szellemben nyilatkozik az úrvacsoráról. Ez év tavaszán az eperjes-vidéki luth. papoktól végre már maga Luther is megtudta a valót Dévay felfogását illetőleg,⁷⁾

¹⁾ Révay maga már ekkor szintén erős zwingliánus hajlamokat árul el; l. *Ribini* Memorabilia Aug. Conf. in Hungaria I. 43. sk. Luther Révayhoz: „ipse quoque miratus sum, quomodo tanta argumentorum copia Tibi ex Zwinglio inhaerit, in re sacramentaria.“

²⁾ L. *Révész* I. i. m. 48. a Corp. Ref. IV. 714. után.

³⁾ Köz. *Fraknói* Tör. Tár 1880. 10 sk. és *Et. Eml.* IV. 14 sk. Hogy e kétségtelenül izgatott hangú, sőtét látóhatárú levélből az elkeseredés mellett még *csüggedés* is szólana, mint Fraknói odaveti, nem tapasztalom. Két kiemelkedő, magasztos hangú mondata („ut Deo visum fuerit, regat me, defendat, tueatur, quousque voluerit“) és „Pios consolari necesse est“ épen a minden földi nyomorúságon fölülemelkedő csüggedetlen hitre mutat.

⁴⁾ L. *Fraknói* Révai Fer. stb. 62. *Et. Eml.* IV. 277. Luther még teljes bizalommal küld vele Révay számára egy újabb rövid iratot a sacramentum ügyében.

⁵⁾ Stöckel Révayhoz *Fraknói* i. m. 59. és *Et. Eml.* 338. sk.

⁶⁾ Szilády RMK Tára II. 431.

⁷⁾ L. levelét az eperjesi és ep. vidéki papsághoz Ribini im. I. 60 és *Et. Eml.* IV. 350.

amelyben addig (éppúgy, mint a Melanchthonéban azután is) egyáltalában nem gyanakodott („cum et apud nos sit ipse adeo boni odoris, ut mihi ipsi sit difficile vobis dicere scribentibus.“) Hányatott életét, egypár eléggé hiteles adat szerint¹⁾ 1545 június közepe előtt, mint *debreceni református prédikátor* fejezte be.²⁾

Az eddigi felfogások D. theologiajáról.

Hátra van még ez eléggé gyér és mégsem teljesen semmitmondó adatok beszéltetése után, hogy a Dévay *theologiai álláspontjáról, fejlődéséről való eddigi számbajöhető egyháztörténeti vélekedéseket is* összefoglaljuk röviden.

Abban megegyeznek régebb és újabb egyháztörténet íróink s egyéb forrásaink, hogy a Dévay *theologiai felfogásában* bizonyos időpontra túl erős változás állott be, amelyet általában a „*helvét irányhoz való csatlakozás*“-ként jellemzik. Azonban tagadhatatlan, hogy a legrégebbektől kezdve egészen Révész Imréig egyiknek a megállapításai sem teszik azt a benyomást, mintha a Dévay *theol. irodalmi működésének* beható ismeretén és tanulmányozásán alapulnának.³⁾ úgy, hogy hitem szerint a nyilatkozataikban tapasztalható óvatos szűkszavúságnak, ingatag tapogatózásnak éppen ez az egyik oka. Ilyen természetűek a már említett *Sculteti*⁴⁾ nyilatkozatai, továbbá a *Klein* felhasználta *Xylander* adata⁵⁾ („ő hozta be a sakramentáriusok dogmáját legelőször Magyarországra“). A „magyar Luther“ díszes jelzője, mely a köztudatba különösen *Ember P.*⁶⁾ és *Bod P.*⁷⁾ után edződött be, Révész Imre megállapítása szerint⁸⁾ *Schesaeusnak*, egy erdélyországi szász poétának *Ruinae Pannonicae* c. művében (Lib. I.) kerül elő legelőször⁹⁾ s sem ott, sem a későbbieknél nincs egyéb jelentősége, mint hogy Dévaynak a magyar refor-

¹⁾ Révész I. i. m. 53—54; v. ö. *Szilády* A Tp. 116.

²⁾ *Dr. Arday Pál* (Miskolc reformációja c. értekezésében Prot. Szemle 1913. 12. skk.) nyilván csak tollhibából véti össze kétszer is Dévayt Méliusszal, azt állítván előbbiről, hogy még 1564—67 ben is ő a debreceni pap.

³⁾ Ez nem azt jelenti, hogy ezek az írók (pl. Bod P.) a Dévay irodalmi működésének egyik-másik, vagy mindenik termékét egyáltalában *nem is ismerték volna*.

⁴⁾ *Hypomnema* I. Révész I. i. m. 45. és 56.

⁵⁾ Révész I. i. m. 53—54; *Klein: Nachrichten v. d. Lebensumständen* etc. 1789. II. 104—106.

⁶⁾ Hist. Eccl. Ref. 72. I.

⁷⁾ Hist. Hung. Eccl. I. 237. „Primus hic fuit ex Hungaris qui in aurora Reformationis facem Evangelii in Hungaria circumtulit, qui ob animum intrepidum et zelum ferventem *Hungaricus Lutherus* solet appellari quamvis in materia Sacrae Coenae cum Luthero senserit neutiquam, sed cum Zwinglio, quod tam ex eius scriptis infra producendis (? — A Bod közölte Exp.-ből világért sem!) tum ex literis Lutheri ad istum missis (?) palam est“.

⁸⁾ I. m. 27.

⁹⁾ *Excellens etiam Dévay pietate Mathias Dicendi valuit tanta ubertate, Lutheri Ungarici ut vulgo praeclarum nomen haberet.*

mációban, ha szerényebb keretek között is, épúgy az *úttörés* szerepe jutott, mint Luthernek a németföldön, hogy hatalmas szavú prédikálása, rettenthetetlen apostoli búzgósága a nagy német reformátorra emlékeztetett, és hogy ő volt az első fajmagyar, „der in Ungarn die augsburgische Confession zu ausbreiten anfang“¹⁾ (tehát világért sem az az értelme a Lutherus Ungaricus-nak, mintha *elejétől végig lutheránus magyar reformációt csinált volna.*) Nagy óvatosan szólnak D. hitvallási álláspontja változásáról a régebbiek közül D. Ember Pál, Sinay Miklós, az újabbak közül Tóth Ferenc, Balogh Ferenc, Szilády Áron („helvét irány!”); határozottan a *Zwingli* hívének mondják Bod Péter, Ribini, Budai Ezsaiás és (a nyomukon?) Warga Lajos; *kálvinistának emlegetik* Zsilinszky Mihály, Farkas József, Thury Etele.²⁾

Az első egyháztörténetírónk, aki Dévay munkáit (A Tp. nagy részén és levelezésén kívül) alaposan ismerte, tanulmányozta s ennek kétségtelen bizonyosságát is szolgáltatta: *Révész Imre*,³⁾ akinek idevonatkozó felfogása legvilágosabban a következő sorokból tükrözik elő: „Én azon véleményben, sőt ha szabad mondani, meggyőződésben vagyok, hogy Dévay hittudományi s reformatori álláspontja és irányzata sohasem volt *szigorúan lutheri, hanem egyenesen melanchthoni, majd határozottan a helvétákhoz hajló.*“ És ugyanott jegyzetben: „Én nem oszthatom azok véleményét, kik Dévay latin műveiben, s különösen Faber előtti nyilatkozataiban merő lutheranizmust látnak; sőt már ezekben látom jeleit a helvéták felé való közeledésnek. Érdekes dolog, hogy midőn Dévay Baselben megfordult, akkortáiban jelent ott meg Kálvin nagyhatású Institutiója.“⁴⁾ Ezenkívül még csak a Dévay *énekének* ismertetésénél lát Révész nála kivehetőleg *református* felfogást (a praedestinatiót érintő pontra való tekintettel.⁵⁾ Erthető, hogy Révész a határozott véleménynyilvánf-

¹⁾ *Wagner Analecta Scept.* II. 15. ld. *Révész I. i. m. 53.*

²⁾ Ez adatokat jórésztben S. Szabó József lelkiismeretes összeállításából merítem: *Kálvin hatása és a kálvinizmus* stb. (Loesche G. művének fordítása s hozzácsatolt eredeti függelék) Debreczen 1912. 119–120. és 124–128.

³⁾ Az ő monographiájának megjelenését két évvel megelőzte Dévaynak német nyelvű életrajza *Engelhardt Eduard* schwabachi subrectortól (*Leben des M. Devay, des Reformators von Ungarn* Bielefeld, Velhagen u. Klasing 1861. 111. l.) aki Dévay latin műveinek német fordítását alaposan ismerte (L. Rabus már idézett gyűjteményéből), de azokban mást, mint lutheri hatást alig látott: Dévay úrvacsoratanát — Zwinglihez való átcsapásáig — „entschieden lutherisch“ nek állítja (109 l.); csak praedestinatiótanában vesz észre a református felfogás felé való hajlást (u. o.) Az egész munka inkább építő irányú.

⁴⁾ I. m. 57.

⁵⁾ I. m. 122–124. Szerintem az illető három (I–A–S) strófában a tulajdonképeni praedestinációról szó sincs. E bizonytalan időben keletkezett énekre von. I. Szilády Á. jegyzéseit RMKTára 431–32. Szöveg u. o. 127. sk. és (variansokkal). Révész I. i. m. 122. sk.

tástól óvakodott addig, amíg egyfelől A Tp. teljes szövegével is meg nem ismerkedhetett, másfelől pedig nagy forráskritikai tervét is (l. fentebb 1. p.) meg nem valósíthatta; — nem rajta múlt, hogy élete hátralévő éveiben egyikhez sem juthatott hozzá.

Dr. Tüdős István az egyetlen Révész I. után, aki Dévay tüzetesebb tartalmi elemzésével maig foglalkozott.¹⁾ Ő azonban vizont csak a magyar katechismust ősmerteti igen részletesen, latin munkáira s a theologiai fejlődését illető egyéb adatokra nincs tekintettel (leszámítva az 1544 április 21-iki Luther-féle levelet, l. fentebb.) Az ismertetés során három helyt²⁾ a Zwinglivel való hasonlóságra utalva, amellet christologiájában,³⁾ a hit és a praedestinatio összefüggéséről szóló tanában⁴⁾ úrvacsoratanában,⁵⁾ és föltámadáshitében⁶⁾ kiemelve a „kálvinista“ („helvét hitű“) s az ettől eltérő elemeket, a következő eredményre jut: „A benyomás, melyet Dévay hittana tesz az emberre, nem más, mint az, hogy a munka írásakor már a kálvinista fölfogásban osztozott s bátran föltehetni róla, hogy e fölfogás terjesztésében nem kevesebb buzgósággal működött, mint az előbb elfogadott mérsékeltebb lutheranizmus hirdetésében.“⁷⁾

* * *

Mely értékük van mind ezeknek a benyomásoknak, vélekedéseknek, hozzávetéseknek, állításoknak (amelyek, mint láttuk, egy esetben sem támaszkodnak a kérdés ma ismeretes teljes anyagának minden bizonyására, kimerítő elemzésére): az a következő vizsgálatokból önként ki fog világítani.

Révész Imre.

¹⁾ *Dévay Bíró Mátyás* Prot. Szemle. 1893. 342. skk.

²⁾ 344, 347, 358.

³⁾ 348.

⁴⁾ 355.

⁵⁾ 358.

⁶⁾ 360.

⁷⁾ 360.